

CONCEPTUL DE CUNOAȘTERE

Termenul de *cunoaștere* aparține acelei stranii categorii de concepte pe care nu doar simțul comun, ci chiar spiritul cultivat, știe să le mânuiască în diferite contexte, însă fără a fi capabil să le circumscrie semantic de o manieră precisă și satisfăcătoare. Deși frecvent vehiculat, intensiunea sa nu se lasă ușor prinsă într-o definiție, după cum sfera sa de aplicare se arată foarte largă și indeterminată. Conceptul dispune de înțelesuri variate, totodată, există o multitudine de activități omenești și rezultate ale lor cărora li se potrivește întrebuițarea acestuia. Împrejurarea l-a făcut pe Bertrand Russell să desprindă o concluzie oarecum sceptică, scriind: „Cunoașterea este o noțiune imprecisă. Semnificația cuvântului e clară doar în domeniul logicii și matematicii. Ceea ce numim cunoaștere e nesigur în restul domeniilor și nu există un criteriu pentru a o determina”.

Cele mai multe dintre pozițiile gnoseologice actuale converg spre înțelegerea cunoașterii drept un fenomen tipic uman și cultural deosebit de complex, ca pe o manifestare a raporturilor dintre om și lumea externă sau interioară, ca pe un gen particular de activitate desfășurat în calitate de subiect (agent) cognitiv. Printr-un anumit sistem de produse obținute, ființa umană nu face decât să își apropie și însușească realitatea fizică, socială sau psihică, descriind și explicând – la diverse nivele – aspectele acesteia. Altfel spus, termenul desemnează procesul elaborării *cunoștințelor*, așadar, a ideilor și enunțurilor despre existența în genere și în multiplele sale sectoare.

Cercetările și experimentele efectuate în perimetrul biologiei sau etologiei au evidențiat prezența unor forme rudimentare de cunoaștere inclusiv în regnul zoologic. S-a constatat că animalele superioare dispun de capacitatea de a se comporta inteligent în funcție de trebuințele lor naturale sau circumstanțele de viață, de a învăța din propria lor experiență, chiar de a realiza transferuri informaționale de la o situație la alta sau către alți indivizi ai speciei. Totuși, omul este singura ființă terestră aptă să desfășoare o activitate rațional-discursivă întemeiată pe folosirea unui aparat semiotic specializat (adică limbile naturale și cele artificiale) ce cristalizează și fixează cunoștințe, să le transmită sistematic semenilor, să își explice fapte sau evenimente trecute sau prezente, să le anticipeze pe cele viitoare. Astfel, spre deosebire de speciile plasate mai jos pe scară evolutivă, el va avea acces la adevăr, îl va descoperi și distinge

de falsitate, își va orienta conduita nu numai potrivit necesităților adaptării biologice, dar și conform valorilor de civilizație și cultură.

RAPORTUL COGNITIV, SUBIECTUL ȘI OBIECTUL CUNOAȘTERII

La o cercetare globală și generală, actul cunoașterii se prezintă ca o *relație* ce unește două entități structurale numite *subiect cunoscător* și *obiect al cunoașterii*. Cu alte cuvinte, el este un raport între *cineva* care întreprinde cunoașterea și *ceva* care este cunoscut. Dacă, în privința admiterii celor doi poli, se înregistrează constant o cvasi-unanimitate de vederi, la scară filosofic-diacronică, sensibile deosebiri – chiar opoziții – survin în momentul în care se procedează la determinarea și delimitarea conceptelor de *subiect* și *obiect*.

Relativ la primul termen, se afirmă de obicei că *omul* este ființa terestră prin excelență ce desfășoară o activitate de cunoaștere în sensul autentic al cuvântului, că el deține privilegiat acele structuri și funcții psihice apte să genereze noțiuni, idei, cunoștințe fixate și transmise prin limbă. Chiar dacă se invocă un supra-agent gnoseologic ce ar decide și dirija din afară travaliul cognitiv și ar gira performanțele acestuia (bunăoară, lumea ideilor platoniciană, divinitatea din creștinism și alte religii, un maestru spiritual – încarnat sau nu – în curentele mistice orientale etc.), se acceptă obișnuit că omul constituie unica ființă naturală de pe Terra capabilă să caute și să descopere adevăruri, să le înlănțuie sistematic și coerent. De altfel, el posedă premisa indispensabilă a *conștiinței*, căreia i se adaugă și alte atribute mai mult sau mai puțin necesare și suficiente: perceptibilitate, raționalitate, memorie, apoi, limbă, intuiție, curiozitate, fantezie, inventivitate, motivație, voință etc. Uneori, a fost conceput ca o simplă entitate receptoare, înregistrând spontan și pasiv mesajele ce i se transmit din exterior sau interior, alteori a fost subliniat rolul său activ și creator în materie de edificare a cunoștințelor.

Față de curentul de opinie ce personalizează actul cognitiv, o notă discordantă face Karl Popper și faimoasa sa teză despre *epistemologia „fără subiect cunoscător”*. Filosoful britanic pornește de la compartimentarea existenței în trei mari domenii ontice:

(w1) lumea obiectelor fizice;

(w2) lumea stărilor mentale sau de conștiință;

(w3) lumea conținuturilor obiective de gândire, alcătuită din sistemele teoretice, problemele, ipotezele, argumentele, ideile cuprinse în cărți, reviste, biblioteci etc.

Aceasta din urmă îi apare drept autonomă, astfel că în sânul ei se naște o mișcare de cunoaștere care nu ar mai angaja structuri subiective. Spre a-și demonstra opțiunea, va imagina două experimente ideale. În primul va presupune că, în urma unui cataclism, toate elementele civilizației actuale (unelte, mașini ș.a.) ar fi distruse, iar informația cognitivă din memoria oamenilor s-ar șterge. Însă, dacă ar supraviețui cărțile, revistele, bibliotecile și capacitatea noastră de a citi, atunci cursul civilizației umane s-ar putea relua, și încă de la un nivel acceptabil. În al doilea experiment, Popper presupune și dispariția cărților, revistelor și bibliotecilor, menținându-se doar omul și capacitatea sa de lectură. Ei bine, într-o atare situație, numita aptitudine s-ar dovedi inutilă, iar umanității i-ar trebui milenii întregi de evoluție spre a atinge punctul actual.

Cât privește *obiectul cunoașterii*, s-au formulat o sumedenie de poziții teoretice nu doar diferite, dar și contradictorii. Platon, îl ipostazia în lumea inteligibilă a Ideilor pure și perfecte, eterne și imuabile, iar efortul cognitiv uman era menit să se îndrepte spre sesizarea – prin *anamnesis* (= „reamintire”) – a frumuseții lor desăvârșite. Cei mai mulți dintre gânditorii epocii medievale, fie ei exponenți ai teologiei (bunăoară, Augustin, Toma d'Aquino) sau ai misticii (Dionisie Pseudo-Areopagitul, Meister Eckhart), au afirmat că obiectul autentic și de ultimă instanță al cunoașterii este Dumnezeu, mai exact prezența, natura și atributele sale. Un asemenea punct de vedere își are prelungiri până în contemporaneitate, de pildă, în cadrul curentului neotomist (Jacques Maritain, Louis Lavelle), pentru care divinitatea este și rămâne ființa sau valoarea supremă ce trebuie căutată consecvent. În sistemul elaborat de Hegel, cunoașterea se va orienta spre cercetarea Ideii absolute, a avatarurilor acesteia marcând parcursul unei deveniri „dialectice”.

În cadrul orientărilor de tip subiectivist, cunoașterea este înscrisă în perimetrul conștiinței umane, astfel că ea nu se confruntă cu realități externe autentice și obiective, ci doar cu propriile-i conținuturi. Mutând centrul de greutate al preocupărilor filosofice de la cosmosul fizic la lumea umană, Socrate le prescria drept comandament sondarea forului lăuntric al omului, aici fiind sădite binele moral și adevărul intelectual ce-i coincide. Iar „maieutica” sprijinită pe dialectică este destinată să le scoată la iveală. Mai târziu, poziții idealiste similare se regăsesc explicit în operele lui Berkeley, Fichte sau „empiriocriticiștilor”, la modul implicit, în lucrările lui Hume, Kant sau ale unora dintre neopozitiviștii veacului XX. Pentru a ne rezuma la

un singur exemplu, Ludwig Wittgenstein susține tranșant că: „Faptele în spațiul logic sunt lumea” sau „Granițele limbii mele sunt granițele lumii mele”.

În sfârșit, pozițiile naturaliste și realiste afirmate în istoria filosofiei au postulat cu tărie că unicul obiect al cunoașterii omenești îl reprezintă existența considerată ca riguros materială și obiectivă, lucrurile fenomenele și procesele ce o populează. Scopul investigațiilor cognitive s-a decretat a fi descoperirea cauzelor și legităților îndeobște „fizice” care guvernează starea, mișcarea și transformarea lumii, ignorându-se tacit sau contestându-se deschis acțiunea vreunei sau vreunor forțe spirituale (eventual supranaturale).

TIPOLOGIA CUNOAȘTERII

De vreme ce însăși intensiunea conceptului de cunoaștere se dovedește obscură și imprecisă, firește că a întreprinde o clasificare a tipurilor acesteia nu este o operă ușor de realizat. Totodată, stabilirea criteriilor ce vor prezida o atare taxionomie constituie ea însăși o problemă, ele putând fi cantitative și calitative, susceptibile de a viza subiectul cunoașterii, obiectul cunoscut sau relația dintre polii actului cognitiv, facultățile sau instanțele implicate în proces, arsenalul instrumental utilizat, nivelul și modul în care se desfășoară, domeniul avut în vedere, produsele la care se parvine, gradul lor de întemeiere și certitudine etc. Iată de ce, în literatura de specialitate se întâlnesc multiple asemenea clasificări greu de armonizat și conciliat între ele, cu specii care adesea se întretaie sau suprapun. În cele ce urmează, fără pretenții de exhaustivitate, le vom trece în revistă pe cele mai importante.

(1) *Cunoaștere spontană și cunoaștere intenționată (voluntară)*. Cea dintâi face corp comun cu însăși viața în multiplele ei determinări, desfășurându-se în orizonturile de libertăți și constrângeri pe care le deschid diferitele situații traversate de ființa umană în mod mai mult sau mai puțin cotidian. Nu rareori, împrejurări noi sau problematice ne surprind prin ineditul sau dilematicul lor, astfel că, fără a ne fi propus în prealabil, ne obligă să întreprindem demersuri cognitive, să cercetăm datele momentului, să acumulăm informații ca garanție a unei decizii oportune și optime, a unei reacții comportamentale adecvate. Nu mai puțin, „bombardamentul informațional” la care este supus omul contemporan prilejuiește frecvent manifestarea cunoașterii involuntare. În schimb, cunoașterea deliberată este aceea care survine în urma unui act decizional pozitiv, se desfășoară în mod conștient și se obține de prin activități speciale de învățare. Foarte adesea, formele ei sunt instituționalizate (familie, școală,

universitate, mijloace mass-media, biserică etc.). Cum se va vedea în continuare, forma din urmă se întretaie frecvent cu alte specii, împrumutând caracteristici ale acestora.

(2) *Cunoaștere tacită și cunoaștere explicită (propozițională)*. Prima se constituie în ipostază practică (indisociabil legată de o anumite activitate), în producerea și conducerea căreia intervine. Conținutul său constă nu atât în enunțuri generale ce descriu stări, definesc concepte, formulează legi sau prescriu criterii și norme, cât într-o desfășurare activă în situații concrete și potrivit unui exemplu urmat. Așadar, o cunoaștere „văzând și făcând” ce presupune relația meșter-ucenic, profesor-elev, maestru-discipol. Este susceptibilă de multiple gradații, nivelul de performanță depinzând nu numai de exercițiu și experiență, dar și de predispoziții native, talent etc., măsurându-se îndeobște potrivit unor criterii practice, nicidecum teoretice. Cunoașterea explicită este forma cea mai evoluată a cunoașterii, în virtutea exercitării ei omul distingându-se de animalele superioare. Aflată la un grad înalt de elaborare teoretică, trebuind a răspunde unor standarde de rigoare și precizie, claritate și consistență, de obicei ea este opera specialiștilor din diferite domenii ale științei. Esențialmente verbală (propozițională), se constituie și se transmite prin limbaj, conținând enunțuri, definiții, criterii, reguli, legi. În consecință, va fi purtătoare a informației semantice, aplicându-i-se valorile de adevăr.

(3) *Cunoaștere directă și cunoaștere mijlocită*, o distincție are în vedere originea propriu-zisă a cunoștințelor. În primul caz, acestea nu se întemeiază sau nu sunt derivate din alte date cognitive acumulate anterior, ci constă în tot ceea ce subiectul percepe, simte sau gândește – eventual relatează – în mod nemediat. Nimic nu se insinuează în raportul dintre subiect și obiect, acesta din urmă este captat intuitiv, fără a fi definit în prealabil și nefiind nevoie să se implice demersuri inferențiale. În cazul secund, raportul subiect - obiect este mijlocit, iar cunoștințele se procură prin referință la altele deja dobândite, ele servindu-i drept fundament de construcție sau justificare. De aceea, va presupune formularea definițiilor pe temeiul fixării proprietăților caracteristice ale lucrurilor și fenomenelor, de asemenea, va reclama efectuarea unor raționamente și desprinderea concluziilor aferente. Deși intuitivă și familiară, această dihotomie ridică destule probleme, întrucât nu este ușor de trasat, pentru fiecare situație concretă, un hotar riguros între cele două tipuri.

(4) *Cunoaștere a priori (apriorică) și cunoaștere a posteriori (aposteriorică)*. Utilizați încă din evul mediu, termenii latini *a priori* și *a posteriori* înseamnă „din ceea ce precede”, respectiv „din ceea ce urmează”, fiind definitiv consacrați în filosofie de către germanul I. Kant. Cuplul de concepte vizează nu numai sursele cunoașterii, dar și modurile de fundamentare a

produselor acesteia. Cunoașterea *a priori* este aceea care nu decurge din empirie, iar cunoștințele sunt fundamentate independent de apelul la faptele reale. La polul opus, cunoașterea *a posteriori* recurge exclusiv la experiență – îndeosebi la contactul senzorial cu lumea externă –, rezultatele ei aflându-și temeiul în înseși datele obținute în virtutea acestei raportări nemijlocite. Un enunț e considerat *a priori* atunci când ne dăm seama că este adevărat de îndată ce-l înțelegem, iar *a posteriori*, dacă validarea lui necesită concursul instanțelor extranoetice, în speță confruntarea cu stările de lucruri la care se referă, spre a se constata dacă și măsura în care conținuturile cognitive le corespund. De la Kant și până în zilele noastre, chestiunea ponderii și însemnătății celor două specii cognitive a fost și este deosebit de controversată, nici în prezent nefiind pe deplin elucidată.

(5) *Cunoaștere ostensivă și cunoaștere discursivă.* Primul tip (etimologic, lat. *ostendo* = „a arăta”, „a înfățișa”) desemnează modul prin care un subiect cunoscător își însușește înțelesul unui nume/expresii lingvistice ca urmare a percepției directe – într-un context situațional ori acțional dat – a referentului lor (obiecte, fenomene, evenimente, proprietăți ș.a.), sub înrăurirea unui alt agent cognitiv ce utilizează limbajul natural. Pe această cale, de la o fragedă vârstă, copilul achiziționează primele informații asupra mediului de viață și elementele de bază ale vocabularului. Dar și mai târziu sunt însușiți termeni ce denotă lucruri, acțiuni, împrejurări inedite. În schimb, cunoașterea discursivă nu solicită prezența obiectului în privința căruia se face instruirea, ea realizându-se exclusiv prin intermediul semnelor și expresiilor lingvistice, veritabili substituenți (orali sau grafici) ai obiectelor, proceselor și evenimentelor reale. Totodată, spre a dobândi noi informații și a le încadra într-un sistem coerent, subiectul poate reactiva oricare dintre experiențele sale trecute, după cum poate apela la experiența deja codificată semiotic a predecesorilor sau contemporanilor săi. Fiindcă se desfășoară explicit și decisiv la nivelul structurilor lingvistice, acest tip cognitiv desprinde pe om de datul imediat, de fenomenalitatea receptată senzorial, înălțându-l pe treapta mai înaltă a reflecției ce accede la abstracție, esență, generalitate.

(6) *Cunoaștere comună (preștiințifică) și cunoaștere științifică.* Cunoașterea comună este cea pe care omul o realizează în virtutea înzestrării sale nativ-naturale sub presiunea și în limitele experienței sale de viață obișnuită. Ea generalizează tocmai această experiență și nu este precis conturată, nedispunând de obiective proprii și clar definite. Se dovedește spontană și impură, lipsită de sistematicitate, precizie și rigoare, în măsura în care mijloacele întrebuințate sunt preponderent intuitive (observația), angajând prea puțin reflexivitatea critică și

manifestând un interes scăzut față de testarea rezultatelor sale. În cunoștințele obținute pe această cale se amestecă eterogen elementele esențiale și cele neesențiale, obiective și subiective, intelectuale și afective, constructive și valorizatoare, explicative și pseudoexplicative. Rod al unei specializări crescânde și utilizând un arsenal metodologic variat și – în genere – eficace, cunoașterea științifică reprezintă un demers cognitiv explicit ce urmărește atingerea unor scopuri precise, trecând dincolo de fenomenalitate și aparență, spre a descinde în universul profund al esenței și necesității, descoperind cauze și legi ce guvernează realitatea studiată, explicând-o și controlând-o. Aspirând la un grad înalt de sistematicitate și raționalitate, rigoare și obiectivitate, ambiționează să se detașeze de simțul comun, de orice nuanță psihologică personală, de convingerile, prejudecățile sau autoritatea subiectului. Autoreflexivă și critică, instrumentează tehnici specifice de testare a cunoștințelor, își supune demersurile unor severe exigențe logice și experimentale. Produsele ei îmbracă forma conceptelor, ideilor, ipotezelor și teoriilor științifice exprimate într-un limbaj specializat (nu rareori simbolic) și expuse de manieră preponderent demonstrativ-deductivă sau prin modelări abstracte.

(7) *Cunoaștere observațională, empirică și teoretică.* Această tripartiție are în vedere însăși cunoașterea științifică și delimitează niveluri metodologice diferite de exercitare a ei. Cunoașterea de observație este alcătuită din ansamblul așa-numitelor *enunțuri observaționale*, adică acelea care descriu starea și caracteristicile unor obiecte sau fapte, fenomene sau evenimente individuale, surprinse într-un moment determinat al timpului și într-o regiune determinată a spațiului. Ele exprimă o informație dobândită pe calea observației directe sau indirecte, astfel că înregistrările senzoriale efectuate joacă aici un rol important. Dar intervin și elemente extra-perceptive ce țin de cadrele lingvistice sau teoretice prealabile ale cercetătorului, bunăoară sistemul de concepte deținut, formația, experiența și cunoștințele sale etc. În numeroase discipline științifice, enunțurile de această factură se înscriu în așa-zisele *protocoale de observație* care însoțesc de regulă experimentele, consemnându-le scopul, obiectul și condițiile spațio-temporale și tehnice, constatările făcute și concluziile desprinse.

Cunoașterea empirică își propune să ordoneze, sistematizeze și explice datele disperate și oferite de cunoașterea observațională, ceea ce presupune desprinderea raporturilor constante și repetabile între fapte, degajarea unor uniformități și regularități. Ea procedează la formularea – îndeobște pe calea inducției incomplete și în termenii descriptivi ai limbajului natural – a *corelațiilor și legilor empirice* cu privire la o anumită clasă de obiecte. Atari enunțuri mai mult

constată decât explică, însă, permit unele anticipări și predicții despre stări sau evenimente viitoare. Născute pe temeiul extinderii unor observații sau experimente de la un număr finit de cazuri particulare la o întreagă clasă de lucruri, fenomene sau procese, legile empirice dispun de o arie relativ restrânsă de aplicare, în plus, se expun riscului de a fi răsturnate de constatări noi și deosebite.

Cunoașterea teoretică reprezintă o tentativă de organizare, integrare și explicitare (implicit depășire) a cunoașterii empirice, în genere a celei comune sau proprii altor domenii ale activității intelectuale, în măsura în care nu se mulțumește doar să constate și descrie uniformități sau regularități factice, ci caută să descopere și să fixeze – la nivelul *legilor teoretice* – resorturile adânci, necesare, atemporale și universale ce le guvernează. Altfel spus, se preocupă de formularea *explicațiilor cauzale* de valoare *științifică* cu privire la ceea ce se știa anterior. Teoriile științifice sunt construite de obicei pe baza studierii *obiectelor ideale* ce nu există ca atare în realitate, produs al unei activități profunde de abstractizare, de trecere la limită a anumitor parametri fizici sau acțiuni mentale („punct material”, „gaz ideal”, „corp perfect rigid” ș.a.). Ele se situează la un nivel incomparabil superior nu numai de precizie și rigoare, dar și de integrare și ordonare, subîntinzând, alături de numeroase elemente lipsite de conținut factual, în definiții explicite sau implicite, decizii privind regulile de calcul și de inferență admisibile, aproximații și restricții adoptate, procedee de testare și evaluare a conținutului etc. Cel mai adesea, demersurile întreprinse sunt demonstrativ-deductive, iar limbajul utilizat se caracterizează prin standarde înalte de elaborare simbolică, formală și/sau axiomatică.